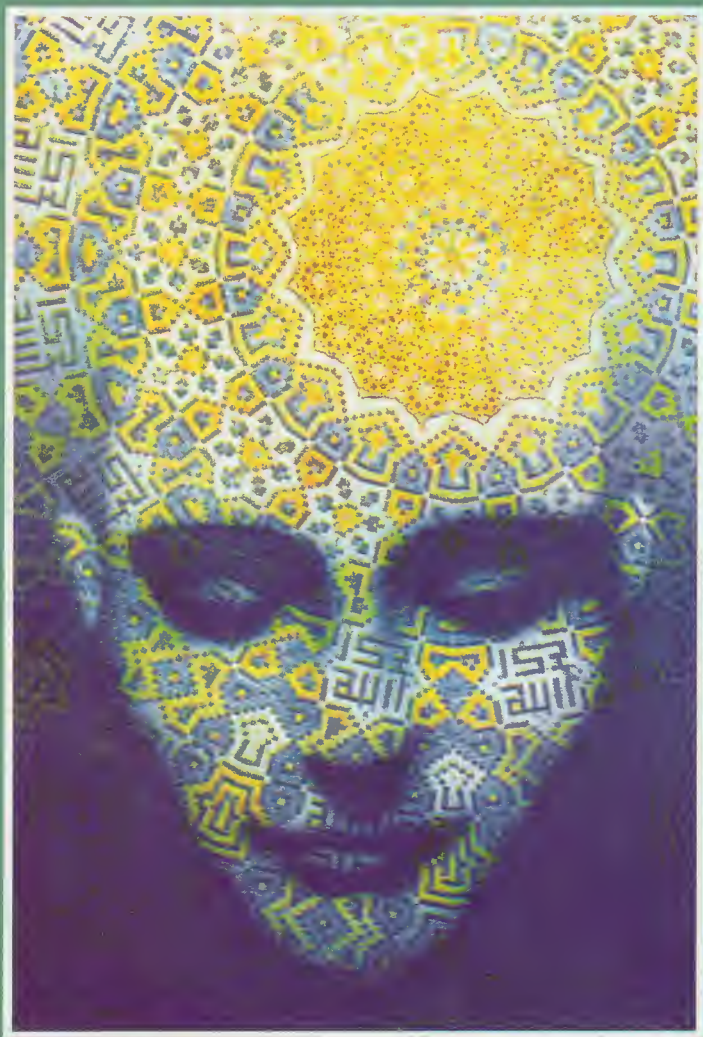
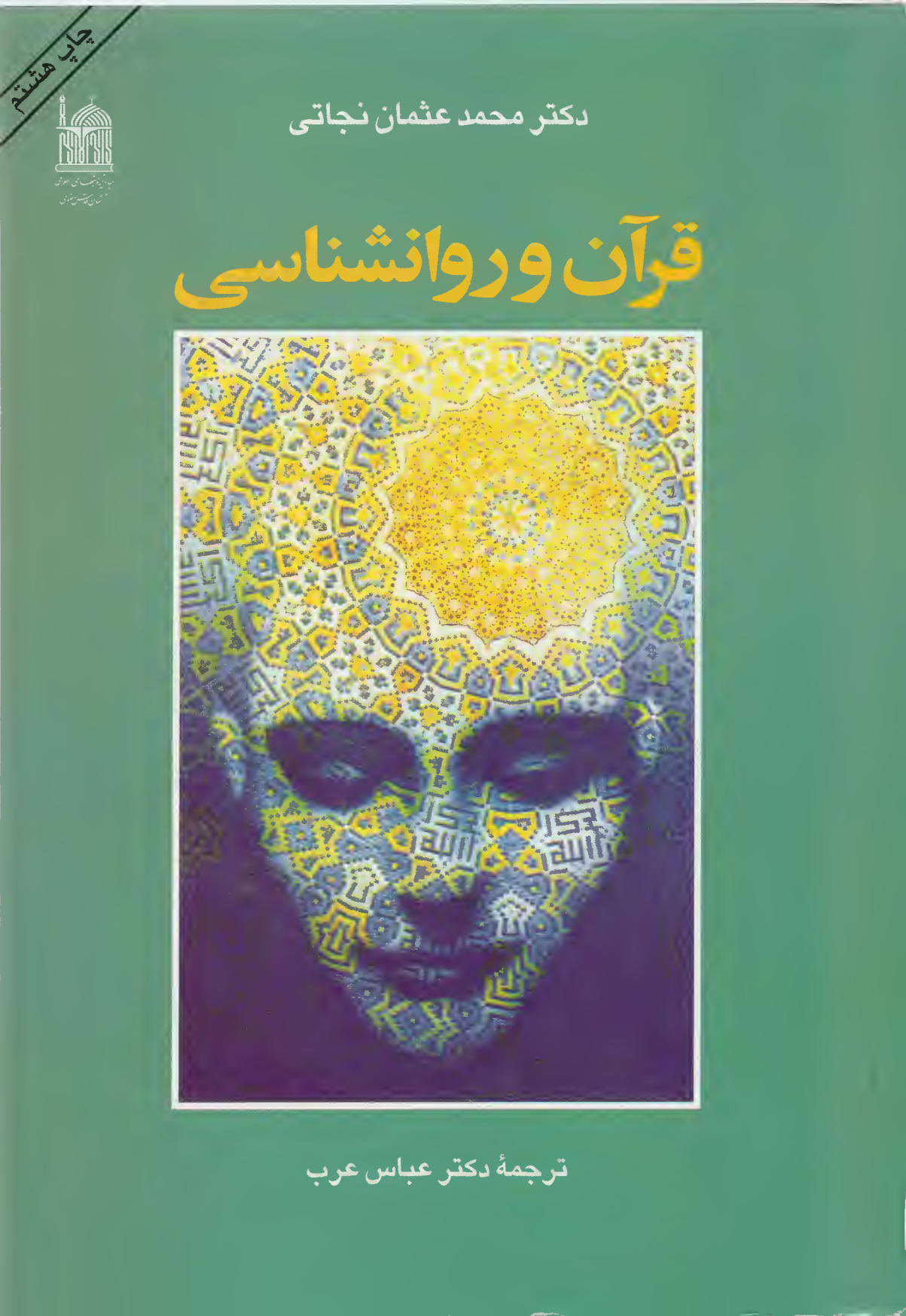

دکتر محمد عثمان نجاتی

قرآن و روانشناسی

ترجمه دکتر عباس عرب

کتابخانه ملی ایران
تألیف و تصحیح: دکتر محمد عثمان نجاتی
چاپ و نشر: انتشارات آستان قدس رضوی

فهرست

۱۱ مقدمه مترجم
۱۳ مقدمه مترجم بر چاپ چهارم
۱۵ مقدمه مؤلف بر چاپ دوم عربی
۱۷ سرآغاز
۱۹ پیشگفتار

فصل اول

۳۱ انگیزه‌های رفتار در قرآن
۳۲ الف - انگیزه‌های فیزیولوژیک
۳۴ ۱ - انگیزه حفظ ذات
۴۷ ۲ - انگیزه تنفس
۴۹ ۳ - دو انگیزه بقای نوع
۴۹ ۳-۱ انگیزه جنسی
۵۲ ۳-۲ انگیزه مادری
۵۴ ب - انگیزه‌های روانی
۵۶ ۱ - انگیزه مالکیت
۵۸ ۲ - انگیزه تجاوز
۶۴ ۳ - انگیزه رقابت
۶۵ ۴ - انگیزه دینداری
۶۹ ج - انگیزه‌های ناخودآگاه
۷۰ د - تعارض انگیزه‌ها
۷۲ ه - غلبه بر انگیزه‌ها
۹۱ و - انحراف انگیزه‌ها

نجاتی، محمد عثمان، ۱۹۱۴ -
قرآن و روانشناسی / محمد عثمان نجاتی؛ ترجمه عباس عرب. - [ویرایش ۲]. - مشهد:
بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۷.
۴۲۰ ص.
ISBN 978-964-971-126-3
فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
عنوان اصلی: القرآن و علم النفس.
کتابنامه ص. [۴۱۷-۴۲۰]: همچنین به صورت زیرنویس.
۱. قرآن - روانشناسی. الف. عرب، عباس، ۱۳۳۲ - مترجم. ب. بنیاد
پژوهشهای اسلامی. ج. عنوان.
۴۰۴۱ ق ۳ ن / ۲۵ / ۱۰۳ BP
کتابخانه ملی ایران
۲۹۷/۴۸۵
۱۴۵۲۵-۷۷ م

قرآن و روانشناسی

دکتر محمد عثمان نجاتی

ترجمه دکتر عباس عرب

چاپ هشتم: ۱۳۸۸ / ۳۰۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۵۰۰۰۰ ریال
چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی
بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۹۱۷۳۵-۳۶۶
مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۲۲۳۰۸۰۳
فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۷۷۳۳۰۲۹
شرکت به‌نشر، دفتر مرکزی (مشهد) تلفن ۸۵۱۱۱۳۶-۷، دورنگار ۸۵۱۵۵۶۰

Web Site: www.islamic-rf.ir

E-mail: info @islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فصل دوم

انفعالات در قرآن

- ۹۵.....الف - ترس.....
 ۹۶.....انواع ترس.....
 ۱۰۱.....ب - خشم.....
 ۱۰۸.....ج - محبت.....
 ۱۱۳.....۱ - حب ذات.....
 ۱۱۳.....۲ - نوحه و ستی.....
 ۱۱۵.....۳ - محبت جنسی.....
 ۱۱۹.....۴ - محبت پدری.....
 ۱۲۱.....۵ - محبت خدا.....
 ۱۲۵.....۶ - محبت پیامبر ﷺ.....
 ۱۲۷.....د - شادی.....
 ۱۲۹.....ه - نفرت.....
 ۱۳۲.....و - غیرت.....
 ۱۳۵.....ز - حسد.....
 ۱۳۶.....ح - آندوه.....
 ۱۴۰.....ط - پشیمانی [ندامت].....
 ۱۴۵.....ی - انفعالات دیگر.....
 ۱۴۸.....ک - تغییرات بدنی همراه با انفعال.....
 ۱۵۲.....ل - غلبه بر انفعالات.....
 ۱۶۱.....۱ - غلبه بر ترس از مرگ.....
 ۱۶۱.....۲ - غلبه بر ترس از فقر.....
 ۱۶۶.....۳ - غلبه بر غضب.....
 ۱۶۷.....۴ - غلبه بر انفعال محبت.....
 ۱۷۱.....۵ - غلبه بر انفعالات دیگر.....
 ۱۷۳.....

فصل سوم

ادراک حسی در قرآن

- ۱۷۷.....الف - حواس در قرآن.....
 ۱۷۹.....

- ۱۸۵.....حواس پوستی.....
 ۱۸۶.....ب - ادراک حسی خارج از چارچوب حواس (ادراک فوق حسی).....
 ۱۸۹.....ج - خطای چشم.....
 ۱۹۰.....د - تأثیر انگیزه‌ها و ارزشها در توجه و ادراک حسی.....

فصل چهارم

تفکر از دیدگاه قرآن

- ۱۹۵.....الف - مراحل تفکر در حل مشکلات.....
 ۲۰۱.....۱ - احساس وجود مشکل.....
 ۲۰۱.....۲ - جمع‌آوری مدارک پیرامون موضوع مشکل.....
 ۲۰۱.....۳ - فرضیه‌سازی.....
 ۲۰۲.....۴ - ارزیابی فرضیه‌ها.....
 ۲۰۲.....۵ - اطمینان به صحت فرضیه.....
 ۲۰۲.....ب - خطاهای تفکر.....
 ۲۰۶.....۱ - پایبندی به اندیشه‌های کهنه.....
 ۲۰۹.....۲ - کافی نبودن مدرک.....
 ۲۱۳.....۳ - طرفداری انفعالی و عاطفی.....
 ۲۱۹.....

فصل پنجم

یادگیری در قرآن

- ۲۲۳.....الف - منابع دانش.....
 ۲۲۳.....ب - یادگیری زبان.....
 ۲۲۴.....ج - حضرت آدم علیه السلام و یادگیری زبان.....
 ۲۲۵.....د - فراگیری قدرت انتخاب و تصمیم‌گیری.....
 ۲۲۸.....ه - راههای یادگیری در قرآن.....
 ۲۲۹.....۱ - تقلید.....
 ۲۲۹.....۲ - آزمایش عملی و آزمایش و خطا.....
 ۲۳۳.....۳ - تفکر.....
 ۲۳۴.....و - اصول یادگیری در قرآن.....
 ۲۳۶.....۱ - انگیزه.....
 ۲۳۷.....

- ۱-۱ برانگیختن انگیزه از طریق تشویق و تهدید ۲۳۷
- ۲-۱ تحریک انگیزه از طریق داستان ۲۴۵
- ۳-۱ استمداد از حوادث مهم ۲۴۷
- ۲- تکرار ۲۴۸
- ۳- توجه ۲۵۵
- ۴- مشارکت فعالانه ۲۶۱
- ۵- توزیع یادگیری ۲۶۳
- ۶- تدریج در تعدیل رفتار ۲۶۵

فصل ششم

- علم لدنی در قرآن ۲۷۵
- الف - الهام و رؤیا ۲۷۵
- ب - خواب و رؤیا ۲۸۶

فصل هفتم

- یادآوری و فراموشی در قرآن ۲۹۱
- الف - فراموشی ۲۹۴
- ب - رابطه فراموشی و شیطان ۲۹۷
- ج - قرآن و درمان فراموشی ۲۹۹

فصل هشتم

- سیستم مغز و اعصاب در قرآن ۳۰۳

فصل نهم

- شخصیت در قرآن ۳۱۳
- الف - آفرینش انسان ۳۱۴
- ب - تضاد روانی ۳۱۶
- ج - تعادل شخصیت ۳۲۷
- د - شخصیت بهنجار ۳۲۹
- هـ - انواع شخصیت در قرآن ۳۳۰

- ۱- مؤمنان ۳۳۱
- ۱-۱ خصوصیات عقیدتی ۳۳۲
- ۲-۱ خصوصیات عبادی ۳۳۲
- ۳-۱ خصوصیات مربوط به روابط اجتماعی ۳۳۲
- ۴-۱ خصوصیات مربوط به روابط خانوادگی ۳۳۲
- ۵-۱ خصوصیات اخلاقی ۳۳۳
- ۶-۱ خصوصیات انفعالی و عاطفی ۳۳۳
- ۷-۱ خصوصیات عقلانی و شناختی ۳۳۳
- ۸-۱ خصوصیات مربوط به زندگی عملی و حرفه‌ای ۳۳۳
- ۹-۱ خصوصیات بدنی ۳۳۳
- ۲- کافران ۳۳۶
- ۱-۲ خصوصیات عقیدتی ۳۳۶
- ۲-۲ خصوصیات عبادی ۳۳۶
- ۳-۲ خصوصیات مربوط به روابط خانوادگی ۳۳۶
- ۴-۲ خصوصیات مربوط به روابط اجتماعی ۳۳۶
- ۵-۲ خصوصیات اخلاقی ۳۳۶
- ۶-۲ خصوصیات انفعالی و عاطفی ۳۳۶
- ۷-۲ خصوصیات عقلانی و شناختی ۳۳۶
- ۳- منافقان ۳۳۸
- ۱-۳ خصوصیات عقیدتی ۳۳۸
- ۲-۳ خصوصیات عبادی ۳۳۹
- ۳-۳ خصوصیات مربوط به روابط اجتماعی ۳۳۹
- ۴-۳ خصوصیات اخلاقی ۳۳۹
- ۵-۳ خصوصیات انفعالی و عاطفی ۳۳۹
- ۶-۳ خصوصیات عقلانی و شناختی ۳۳۹
- و - قرآن و مکانیسمهای دفاعی عقل ۳۴۰
- ۱ - فرافکنی ۳۴۱
- ۲ - دلیل تراشی ۳۴۲
- ۳ - واکنش سازی ۳۴۳
- ز - تفاوت‌های فردی در قرآن ۳۴۵

ح - قرآن و مسأله رشد انسان	۳۵۰
۱ - رشد قبل از تولّد	۳۵۰
۲ - رشد بعد از تولّد	۳۵۴
۳ - رشد حسّی در نوزاد	۳۵۸

فصل دهم

روان‌درمانی در قرآن	۳۶۱
الف - رابطه ایمان و احساس امنیّت	۳۶۷
ب - ایمان و احساس وابستگی به گروه	۳۷۹
ج - روش قرآن در روان‌درمانی	۳۸۲
۱ - ایمان به توحید	۳۸۴
۲ - تقوا	۳۸۵
۳ - عبادات	۳۸۷
۳-۱ نماز	۳۸۸
۳-۲ روزه	۳۹۷
۳-۳ زکات	۳۹۸
۳-۴ حج	۳۹۹
۴ - صبر	۴۰۱
۵ - ذکر	۴۰۶
۶ - توبه	۴۱۱
مراجع	۴۱۷

«مقدمه مترجم»

انسان تنها موجودی است که از دو بُعد مادی و غیرمادی شکل گرفته است. این موجود یگانه، چنان که قرآن کریم به آن اشاره می‌فرماید، ژشد خود را از خاک شروع کرده و مراحل مختلف تکامل را پشت سر گذاشته تا آن جا که روح خدایی در درون وی شکوفا شده و همراه و همگام با جسم به حرکت درآمده و با طیّ مراحل گوناگون، صفات و ویژگیهایی همچون عقل، عشق و عواطف انسانی را از خود به مرحله ظهور و شکوفایی رسانده است.

آنچه همیشه ذهن بشر را متوجّه خود کرده و در طول تاریخ او را به تلاش و تفکر واداشته است، معرفت نفس یا خودشناسی است. انسان در پی شناختن خود، گاه به راه درست و گاه به نادرست گام نهاده است. او هنگامی که خویشتن را در خویش جستجو کرده و با نور خدایی همراه با پیامبران هدایتگرش، در این راه گام نهاده، به مقام نفس مطمئنّه دست یازیده است، اما آن هنگام که غافل از خویشتن خویش بوده و با پیروی از نفس امّاره این راه را پیموده است، گمراه و سرگردان شده است.

قرآن کریم به منظور دستیابی به خودشناسی و ژشد شخصیت و ارتقای نفس انسان به مدارج کمال انسانی، مناسبترین و بهترین راهی را که بتواند زمینه خوشبختی دنیا و آخرت او را فراهم کند، به وی نشان داده است. در قرآن کریم آیات بسیاری وجود دارد که فطرت وجودی انسان و حالات گوناگون روان او را متذکر شده و علیّ انحراف و بیماری و همچنین راههای تهذیب و تربیت، و معالجه روان انسان را به طور جامع نشان داده است. ما می‌توانیم به کمک حقایقی که در قرآن، درباره انسان و صفات و حالات گوناگون روانی او آمده است، بخوبی شخصیت انسانی خویش را رشد دهیم و همچنین انگیزه‌های اصلی محرک رفتار انسان و عواملی را که در هماهنگ کردن شخصیت و تکامل و ایجاد بهداشت روانی او تأثیر بسزایی دارند، بشناسیم زیرا قرآن، سخن آفریدگار انسان است و بدیهی است که آفریدگار به طبیعت و اسرار آفرینش مخلوق خود داناتر است. «أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ»^۱

۱ - آیا آن خدایی که خلق را آفریده، عالم (به اسرار آنها) نیست؟ و حال آن که او به باطن (و ظاهر همه) امور عالم آگاه است. سوره ملک/۱۴.

بی تردید ما برای احیا و بررسی میراث غنی اسلامی خود، به همت بیشتری نیازمندیم و این کار را باید از قرآن کریم و احادیث شریف معصومان: آغاز کنیم و سپس سیر تکاملی اندیشه در تحقیقات روانی را در میان فلاسفه و اندیشمندان مسلمان دنبال کنیم تا از این طریق به شناخت صحیح مفاهیم روانی اسلام دست یابیم.

مؤلف محترم کوشیده، حقایق و مفاهیم روانی را که در قرآن کریم آمده است، جمع‌آوری کند تا با رهجویی از آیات قرآن - که همه قطعی و یقینی است و باطل در آن راه ندارد - بتوان به تکوین شخصیت راستین و رفتار صحیح انسانی، دست یافت.

در پایان بر خود فرض می‌دانم که از زحمات دوست گرامی آقای عباسعلی سلطانی که زحمت بازبینی این ترجمه را عهده‌دار شدند و نیز از سرور گرامی جناب آقای جعفر شریعتمداری که ویراستاری ادبی آن را به انجام رساندند، کمال تشکر و امتنان خویش را ابراز دارم و از خداوند متعال برای ایشان و همه خوانندگان عزیز، که این ترجمه ناچیز را به دیده نقد مطالعه می‌فرمایند، آرزوی موفقیت، شادکامی و سعادت دارم.

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه مترجم بر چاپ چهارم

روزی که به پیشنهاد بنیاد محترم پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ترجمه کتاب «القرآن و علم النفس» تألیف دکتر محمد عثمان نجاتی استاد دانشگاههای قاهره و کویت در رشته روان‌شناسی را با عنوان فارسی «قرآن و روان‌شناسی» آغاز کردم، اصلاً فکر نمی‌کردم که کتاب با چنین استقبال گرمی از سوی محافل مختلف فرهنگی و دانشگاهی مواجه شود آن هم در حدی که اینک شما خوانندگان محترم چهارمین چاپ آن را پیش‌رو داشته باشید. البته مترجم، این موفقیت را قبل از هر چیزی، مرهون قرآن و برکت قرآنی و ناشی از گرایش تشنگان معرفت به این سرچشمه جوشان معارف الهی می‌داند و در مرحله بعدی اگر بتوان درصدی از این موفقیت را به پدیدآورنده این اثر نسبت داد، مسلماً افتخار آن به پدیدآورنده اصلی یعنی مؤلف محترم تعلق خواهد گرفت که کتاب را با شیوه‌ای علمی و آکادمیک و بدور از اطاله سخن و در یک کلام، پرمایه و مختصر و مفید تألیف کرد و به همین دلیل چنان که نویسنده در مقدمه چاپ دوم عربی اشاره کرده است، در جهان عرب نیز با استقبال گرم عموم مردم بویژه محافل فرهنگی و دانشگاهی مواجه شده است طوری که پس از چاپ نخست، از مؤلف برای شرکت در سمینارها و میزگردهای مختلف دعوت به عمل آمد و ایشان نیز با حضور در این مجامع برای متخصصان فن و اساتید دانشگاه و دانشجویان و علاقمندان، درباره مطالب کتاب به ایراد سخن پرداخت و متقابلاً از اظهارنظرهای آنها بهره‌مند شد و سعی کرد این نظرات را در چاپ دوم عربی منعکس سازد.

وقتی به علت نایاب شدن کتاب، چاپ چهارم آن در دستور کار ناشر قرار گرفت، به پیشنهاد بنده و موافقت بنیاد محترم پژوهشهای اسلامی، چاپ دوم عربی که در بردارنده اضافات و تجدیدنظرهای مؤلف است، مبنای تجدیدنظر در متن فارسی قرار گرفت و کلیه افزوده‌ها و تجدیدنظرهای مؤلف، بر چاپ چهارم فارسی نیز اضافه شد. این اضافات شامل آیات قرآنی، پاورقیها، تحلیلهای و تعلیقات جدید هستند که در بیشتر فصلهای کتاب به چشم می‌خورند. همچنین مترجم، متن فارسی را بطور کامل با متن چاپ دوم عربی تطبیق داد و علاوه بر درج اضافات و تعلیقات، گاهی برخی از واژه‌ها و عبارات را نیز اصلاح کرد. به عبارت

دیگر، چاپ چهارم کتاب «قرآن و روانشناسی» با تجدیدنظر کامل در ترجمه آن تقدیم شما عزیزان می‌شود. شایسته یادآوری است که آن بخش از پاورقیها که علامت مشخصی ندارند، از مؤلف محترم و آنها که با علامت مترجم «- م» مشخص شده‌اند، از مترجم هستند.

در پایان از کلیه سروران و ارباب فضل بویژه استادان و متخصصان در زمینه روانشناسی اسلامی و قرآنی که بنده را به دلیل انجام این کار، تشویق کردند تشکر می‌کنم و از آنها می‌خواهم مرا از راهنماییهایشان بویژه در زمینه کاربرد اصطلاحات روانشناسی محروم نسازند و مطمئن باشند که ان شاء الله در چاپهای بعدی از تذکرات سودمندان استفاده خواهد شد. خدای بزرگ را سپاس می‌گویم که توفیق این خدمت را به حقیر عطا فرمود و همچون مؤلف از درگاه احدیتش می‌خواهم که این ترجمه را به برکت قرآن، مایه نزدیکی‌ام به خود قرار دهد و کفه ترازوی اعمالم را در روز واپسین با آن سنگین کند.

والله المستعان

عباس عرب

مقدمه مؤلف بر چاپ دوم عربی

چاپ نخست این کتاب با استقبال گرم بسیاری از علاقمندان به میراث اسلامی بطور کلی و روانشناسی اسلامی بطور خاص مواجه شده است و من از این بابت خداوند متعال را سپاس می‌گویم. این توجه عمومی و استقبال گرم مرا واداشت تا تحقیق و پژوهش در این زمینه را ادامه دهم و به تکمیل بحث و تحقیق درباره اصول اسلامی روانشناسی در قرآن کریم و احادیث شریف نبوی و در میان متفکران مسلمان اهتمام ورزم. از خداوند سبحان می‌خواهم در انجام این وظیفه توفیق دهد و در ادای این تکلیف یاری‌ام رساند البته اگر به خواست خدا، عمری برایم باقی بماند تا امکان پرداختن به این مهم را بیابم.

در چاپ دوم این کتاب اصلاحات زیادی صورت گرفته و مطالبی فراوان مثل برخی از آیات قرآنی، تعلیقات، پاورقیها، تحلیلها و مقایسه‌های جدید در بیشتر فصلهای کتاب افزوده شده است.

همچنین نویسنده پس از چاپ نخست، این فرصت را یافت که در سمینارها و میزگردهایی مختلف درباره برخی از موضوعات مورد بررسی در این کتاب سخن بگوید. تفسیرها و اظهارنظرها و گفتگوهایی که پس از این سخنرانیها، از سوی حاضران ارائه می‌شد، برایم بسی سودمند بود. و من در اینجا بسیار خوشحالم که سپاس فراوان خویش را تقدیم آن دسته از سروران و همکاران فاضلم کنم که در این سمینارها حاضر شدند و ملاحظات و نکات سودمندی را ارائه دادند؛ بخصوص از دوست عزیزم جناب استاد دکتر عبدالعزیز کامل به خاطر ملاحظات ارزشمندی که درباره برخی از نکته‌های موجود در کتاب ابراز کردند، بسیار سپاسگزارم.

همچنین از مؤسسه «التقدم العلمي» کویت کمال تشکر را دارم که این کتاب و کتاب قبلی‌ام «الادراک الحسی عند ابن سینا: بحث فی علم النفس عند العرب» را مورد لطف قرار داده و جایزه ویژه تحقیقات «میراث» در سال ۱۹۸۳ را به این دو کتاب اعطاء کرد.

سخن آخر این که امیدوارم در جبران برخی از کوتاهیهای موجود در چاپ نخست این کتاب موفق شده باشم؛ هر چند هنوز هم احساس می‌کنم که کتاب همچنان به مراجعه مستمر و اضافات فراوان نیاز دارد و من امیدوارم بتوانم در چاپهای بعدی بخشی از این نیازها را برآورم.

از خداوند متعال می‌خواهم این کتاب را مایهٔ تقرب من به او قرار دهد و در روز واپسین هنگام دیدار با او کفهٔ ترازویم را با نور آن سنگین کند.

محمد عثمان نجاتی

۱۰ شوال ۱۴۰۴ هجری

۹ ژوئیهٔ ۱۹۸۴ میلادی

سر آغاز

توجه و اهتمام من به موضوع «قرآن و روان‌شناسی» به حدود چهل سال پیش برمی‌گردد. و آن هنگامی بود که رسالهٔ فوق‌لیسانس خود را دربارهٔ «ادراک حسی از دیدگاه ابن‌سینا» در طول سالهای ۱۹۳۹-۱۹۴۲ آماده می‌کردم. از همان زمان معتقد بودم که برای فهمیدن نظریات ابن‌سینا در خصوص روان‌شناسی، لازم است ابتدا کلیهٔ مفاهیم و نظریات و تحقیقات گوناگون روان‌شناسی پیش از عصر ابن‌سینا بررسی شود. به همین دلیل در مقدمهٔ رسالهٔ خود، برخی مفاهیم روانی موجود در قرآن کریم و احادیث شریف نبوی را که به عنوان دو منبع از منابعی که در تکوین برخی از اندیشه‌های ابن‌سینا بویژه در بحثهای «ادراک حسی»، «کسب شناخت» و مسألهٔ «خواب و رؤیا» تأثیر گذاشته‌اند، ذکر کرده‌ام.

مدتی بعد با ایراد سخنرانی در انجمن معلمان قاهره، دوباره این موضوع را مطرح کردم. سخنرانی مزبور را تا آن جا که می‌توانم به یاد آورم - در یکی از شب‌نشستهای ماه رمضان سالهای میانی دههٔ شصت در انجمن مزبور - پیرامون «قرآن و روان‌شناسی» ایراد کرده بودم.

همچنین در جشنوارهٔ فرهنگی دبیرستان «الشوخی» کویت، در سال ۱۹۶۷م سخنرانی دیگری دربارهٔ همین موضوع ایراد کردم که خلاصهٔ آن در کتاب «دانشگاه و جامعه» که دانشگاه کویت در سال تحصیلی ۶۸-۱۹۶۷م آن را چاپ کرده است، منتشر شد.

در طول این مدت به کار تدریس و بحث و تألیف، و نظارت بر رساله‌های دانشجویانی که برای دریافت مدرک فوق‌لیسانس و دکترای روان‌شناسی می‌نوشتند، مشغول بودم و به همین دلیل فرصت کافی برای بررسی عمیق و همه‌جانبهٔ مفاهیم روانی

از دیدگاه قرآن، برایم پیش نمی آمد.

هنگامی که قرن چهاردهم هجری رو به پایان بود و جهان اسلام با انجام تحقیقات و بررسیهای اسلامی و برپایی کنگره‌ها و جشنهای متعدد، به پیشواز قرن پانزدهم می‌رفت، احساس کردم زمان آن فرا رسیده است که من هم وقت کافی برای بررسی مفاهیم روانی از دیدگاه قرآن و نیز اوقاتی برای تألیف کتابی پیرامون آن، اختصاص دهم و به این ترتیب به استقبال قرن پانزدهم بروم. به همین منظور، موفق به گرفتن یک مرخصی علمی برای ترم اول سال تحصیلی دانشگاهی ۸۱-۱۹۸۰ م از دانشگاه کویت شدم که ضمن آن توانستم بخش بزرگی از فصلهای این کتاب را جمع‌آوری کنم. همین‌جا فرصت را غنیمت می‌شمارم و از دانشگاه کویت که چنین فرصتی را در اختیارم نهاده است، صمیمانه تشکر می‌کنم. این فرصت به من امکان داد که سرانجام، بحث و تحقیقی را که در سالهای گذشته همواره به آن اهتمام می‌ورزیدم و آرزوی به پایان بردن آن را داشتم، به اتمام رسانم.

همچنین علاقه‌مندم، از نویسندگان محترمی که کتابهایشان را خوانده‌ام و از اندیشه آنها بهره گرفته‌ام - که البته نامشان در جای خود در پاورقیها و فهرست منابع کتاب در پایان نیز آورده خواهد شد - تشکر و ابراز امتنان کنم.

خداوند پاک و بلندمرتبه را سپاس می‌گویم که سرانجام، به من توانایی عطا فرمود که این کتاب را به پایان رسانم. امیدوارم که در عرصه مفاهیم روانی موجود در قرآن و مقایسه آن با مفاهیم روان‌شناسی جدید، موفق بوده باشم.

محمد عثمان نجاتی

۱۳ رمضان ۱۴۰۱ هـ

۱۴ ژوئیه ۱۹۸۱ م

پیشگفتار

قرآن کتاب دینی و هدایت است که خداوند پاک و بلندمرتبه برای هدایت همه مردم بر حضرت محمد ﷺ نازل کرده است. خداوند در قرآن، عقل و وجدان انسان را مورد خطاب قرار می‌دهد و به او اعتقاد به توحید و یگانه‌پرستی را می‌آموزد و به وسیله عبادات تزکیه‌اش می‌کند و نیز آنچه خیر و صلاحش در زندگی فردی و اجتماعی است، رهنمون می‌شود. همچنین برای دستیابی به خودشناسی و رشد شخصیت و ارتقای نفسش به مدارج کمال انسانی، مناسبترین راه را نشان می‌دهد تا بتواند زمینه خوشبختی دنیا و آخرت را برای خودش فراهم کند.

﴿ هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴾

«این قرآن برای عموم مردم مایه بصیرت بسیار و برای اهل یقین موجب هدایت و رحمت است.»^۱

﴿ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ ﴾

«ای مردم، نامه‌ای (قرآن) که همه پند و اندرز و شفای دل‌های شما و هدایت و رحمت برای مؤمنان است، از جانب خدا برای نجات شما آمد.»^۲

﴿... وَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ﴾

«... و ما بر تو این قرآن را فرستادیم تا حقیقت هر چیز را روشن کند و برای مسلمانان هدایت و رحمت و مژده باشد.»^۱

﴿كَأَآرْسَنَّا فِیْكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَیْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّیْكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾

«چنان که رسول گرامی را که از خود شماست فرستادیم که آیات ما را برای شما تلاوت کند و نفوس شما را (از پلیدی و آلودگی) پاک و منزّه گرداند و به شما تعلیم شریعت و حکمت دهد و هر چه را نمی دانید به شما بیاموزد.»^۲

﴿هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیَّتِیْنَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَیْهِمَا آيَاتِهِ وَيُزَكِّیْهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَلَا تَكُونُوا مِنْ ضَلَّالٍ مُّبِیْنٍ﴾

«اوست خدایی که در میان مردمی امّی (مردمی که خواندن و نوشتن نمی دانستند) پیغمبری از همان مردم برانگیخت تا بر آنان آیات وحی خدا را تلاوت کند و آنها را (از لوث جهل و اخلاق زشت) پاک سازد و شریعت کتاب آسمانی و حکمت الهی بیاموزد، با آن که پیش از این همه در جهل و گمراهی آشکار بودند.»^۳

قرآن کریم مردم را به سیر و گردش در روی زمین و مشاهده آفریده های جهان هستی و آسمانها و زمین و مخلوقات خدا که در آسمانها و زمین هستند و همچنین تفکر و تدبّر درباره آنها تشویق می کند تا بتوانند از طریق مشاهده شگفتیهای آفرینش، به وجود آفریدگار شگفتی آفرین پی ببرند.

﴿قُلْ سِيرُوا فِی الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ...﴾

«ای رسول، به مردم بگو که در زمین گردش کنید و ببینید که خدا چگونه خلق را ایجاد کرده است...»^۱

﴿أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِی مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ...﴾

«آیا در ملکوت و قوای آسمانها و زمین فکر و نظر نمی کنند و در هر چه خدا آفریده است، نمی نگرند...»^۲

﴿قُلْ انظُرُوا مَا ذَا فِی السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...﴾

«ای پیامبر، به مردم بگو بنگرید آنچه را که در آسمانها و زمین است...»^۳

قرآن کریم توجه و عنایت بسیاری به تشویق مردم به امر آموزش و فراگیری دانش نشان داده است. در این مورد هیچ دلیلی بالاتر از این نیست که نخستین آیه قرآن مجید، مردم را به خواندن و فراگیری دانش دعوت می کند و مقام «قلم» را که خداوند توسط آن به انسان، نوشتن و ندانسته های علوم را آموخت، گرامی می دارد.

﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِی خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ ۝ الَّذِی عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ۝ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾

«ای رسول گرامی، (قرآن) را به نام پروردگارت که خدای آفریننده عالم است قرائت کن، آن خدایی که آدمی را از خون بسته آفرید. بخوان و (بدان که) پروردگارت کریمترین کریمان است آن خدایی که به بشر توسط قلم، علم نوشتن آموخت. و به آدم آنچه را نمی دانست تعلیم داد.»^۴

خداوند در قرآن به قلم سوگند یاد می‌کند و این خود نشان‌دهندهٔ مقام والای «قلم» و «نوشتن» و اشاره به این است که قلم و نوشتن در کار آموزش و فراگیری دانش تأثیر تعیین‌کننده‌ای دارند.

﴿نَوَّلَقَلَمٍ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾

«ن (قسم به نون که نام نور و ناصر حق یا لوح نور خداست) و قسم به قلم و آنچه (تا ابد در لوح محفوظ) خواهد نگاشت.»^۱

«قرآن کریم فضیلت دانش را می‌ستاید، دانشمندان را گرامی می‌دارد و مقامشان را رفعت می‌بخشد و دانش را در مرتبه و مقامی عالی همچون مقام ایمان قرار می‌دهد.»

﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ...﴾

«... خداوند مقام مؤمنان و دانشمندان را به مراتب و درجاتی بالا می‌برد...»^۲

﴿وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِئْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلَكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

«و آنان که به مقام علم و ایمان رسیده‌اند (به آن فرقهٔ بدکار) می‌گویند: شما تا روز قیامت که هم امروز است، در عالم علم خدا مهلت یافتید ولی از جهل بر آن آگاه نبودید.»^۳

در تمجید قرآن از دانش و دانشمندان چه دلیلی از این بالاتر که در آیهٔ فوق، دانشمندان «الذین اوتوا العلم» پیش از مؤمنان ذکر شده‌اند و نیز در آیهٔ زیر، قرآن هنگام

مطرح کردن موضوع اقرار به یگانگی و عدالت و قدرت و حکمت خدا، دانشمندان را پس از فرشتگان ذکر می‌کند.

﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

«خدا به یکتایی خود گواهی دهد که جز او خدایی نیست و فرشتگان و دانشمندان نیز به یکتایی او گواهی دهند. او نگهبان عدل و درستی است و خدایی جز او که توانا و داناست، وجود ندارد.»^۱

دلیل دیگری که نشانگر ارج نهادن خداوند به دانش و تمجید از برتری و فضیلت آن می‌باشد، این است که به پیامبر ﷺ دستور داده است به هنگام دعا از او بخواهد علمش را افزون کند.

﴿... وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾

«... و بگو (ای پیامبر): خدایا دانشم را افزون کن.»^۲

اصولاً علم و حکمت دو نعمت از نعمتهای بزرگ خدا بر انسان هستند و به هر بندهٔ مؤمن و شایسته‌ای که خود بخواهد، عطا می‌فرماید.

﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾

«خداوند به هر که بخواهد حکمت عطا خواهد کرد و به کسی که حکمت داده شود در واقع بهره و خیر بسیاری به او عطا شده است و این حقیقت را جز خردمندان عالم متذکر نمی شوند.»^۱

نعمت دانش و حکمت از مهمترین نعمتهایی است که خداوند به پیامبران و فرستادگان برگزیده خود عطا فرموده و در آیات بسیاری^۲ به این موضوع اشاره شده است. قرآن همچنین انسان را به تفکر و اندیشیدن درباره خویش و شگفتی آفرینش و دقتی که در ایجاد او به کار رفته است، تشویق می کند. به این ترتیب قرآن انسان را به بررسی ذات «خود» و شناخت اسرار و رموز آن برمی انگیزد چه، خودشناسی سرانجام به خداشناسی منتهی می شود.

﴿وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ ۝ وَفِي أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ ۝﴾

«برای اهل یقین در روی زمین آیات و نشانه هایی است. همچنین در وجود خود شما مردم، آیا به چشم بصیرت نمی نگرید؟»^۳

﴿أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِم مَّا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِأَجَلٍ مُّسَمًّى ۖ...﴾

«آیا در خلقت وجود خویش اندیشه نمی کنند. خداوند آسمانها و زمین و موجودات میان آن دو را نیافرید مگر به حق و برای مدتی معین...»^۴

﴿سَرِّبْنَاهُمَا إِنَّا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْآرَاقُ...﴾

«آیات قدرت و حکمت خود را در آفاق جهان و در وجود خودشان کاملاً هویدا

۱ - بقره: ۲۶۹.

۲ - رک به سوره های: بقره: ۲۴۷، یوسف: ۲۲ و ۶۸، انبیاء: ۷۴، نمل: ۱۵.

۳ - ذاریات: ۲۰-۲۱. ۴ - روم: ۸.

و روشن می گردانیم تا برای آنها آشکار شود که خدا (و آیات حکمت و قیامت و رسالتش همه) برحق است...»^۱

﴿فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ ۝ خُلِقَ مِن مَّاءٍ دَافِقٍ ۝ يُخْرَجُ مِن بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ ۝﴾

«پس انسان باید بنگرد که از چه چیز آفریده شده است. او از آب جهنده ای که از میان پشت پدر و سینه مادر بیرون می آید، آفریده شده است.»^۲

پیامبر اکرم ﷺ در همین رابطه چنین فرمود:

«مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»

«هر کس خود را بشناسد خدا را هم خواهد شناخت.»

و در جای دیگر می فرماید:

«أَعْرِفُكُمْ بِنَفْسِهِ أَعْرِفُكُمْ بِرَبِّهِ»

«خودشناختن شما، خداشناختن شماست.»^۳

علاوه براین، خودشناسی انسان به او کمک می کند تا بر هوای نفس خود مسلط شود و از غلتیدن در گمراهی و انحراف مصون ماند. خودشناسی همچنین انسان را به راه

۱ - فصلت: ۵۳.

۲ - طارق: ۵-۷.

۳ - به نقل از: ابوحامد محمد بن محمد غزالی: معارج القدس فی مدارج معرفة النفس، چاپ دوم، بیروت: دارالآفاق الجديدة، ۱۹۷۵، ص ۶.

ایمان و عمل صالح و رفتار بهنجار راهنمایی می‌کند و اینها نیز برای انسان زمینه یک زندگی آرام و مطمئن و خوشبختی دنیا و آخرت را فراهم می‌سازند.

در قرآن کریم آیات بسیاری وجود دارد که فطرت وجودی انسان و حالات گوناگون روان او را متذکر شده علل و عوامل انحراف و بیماری و همچنین راههای تهذیب و تربیت و تداوی روان انسان را نشان داده است. و البته از کتابی که برای هدایت و راهنمایی و تربیت و آموزش انسان نازل شده است، انتظار پرداختن به چنین مسائلی می‌رود.

آیاتی که در این خصوص (روان انسان) در قرآن کریم وجود دارند، به مثابه نشانه‌هایی هستند که انسان برای شناختن «خود» و خصلتهای گوناگونش می‌تواند از آنها راهنمایی بجوید و برای دستیابی به روشی درست به منظور تهذیب و تربیت نفس خویش، توسط آیات مزبور ارشاد شود. ما کاملاً می‌توانیم به کمک حقایقی که در قرآن درباره انسان و صفات و حالات روانی او آمده است، به ترسیم چهره‌ای درست از شخصیت انسان راهنمایی شویم و همچنین انگیزه‌های اصلی محرک رفتار انسان و عواملی را که در هماهنگ کردن شخصیت و تکامل و ایجاد بهداشت روانی او، تأثیر بسزایی دارند، بشناسیم. و این می‌تواند هموارکننده راه پیدایش نوعی علم «روانشناسی» باشد که نتایج و حقایق آن با حقایق و دانسته‌های درست ما درباره انسان که از قرآن برگرفته شده‌اند، هماهنگی داشته باشد، قرآنی که سخن خدای آفریدگار انسان است و بدیهی است که آفریدگار، به طبیعت و اسرار آفرینش مخلوق خود داناترست.

﴿الْأَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾

«آیا آن خدایی که خلق را آفریده، عالم (به اسرار) آنها نیست؟ حال آن که او بر همه چیز آگاه و داناست.»^۱

کتابی که هم‌اکنون در برابر دیدگان خواننده قرار دارد، کوششی است به منظور گردآوری حقایق و مفاهیم روانی که در قرآن آمده است، بلکه بتوانیم با رهجویی از آیات قرآن، به تکوین شخصیت و رفتار انسان به شکلی واضح و دور از ابهام دست یابیم. این کار در واقع راه رشد و تکامل بررسیها و تحقیقات جدید روان‌شناسی را هموار خواهد کرد، تحقیقاتی که می‌کوشد برای نظریات جدید مطرح شده پیرامون «شخصیت»، قوانینی اساسی وضع کند، قوانینی که حقایق و مفاهیم آن درباره انسان با حقایق و مفاهیم موجود در قرآن هماهنگی داشته باشد.

روانشناسان جدید به دلیل این که در تحقیقاتشان روش علوم تجربی را به کار می‌گیرند، خود را تنها در چارچوب بررسی آن بخش از پدیده‌های روانی که امکان مشاهده و بررسی موضوعی آنها وجود دارد، محصور می‌کنند و از تحقیق و کاوش درباره بسیاری از پدیده‌های مهم روانی که در محدوده مشاهده و آزمون تجربی نمی‌گنجند، دوری می‌کنند. از این رو کار بررسی در مورد خود «نفس» را از حوزه تحقیقاتی خود کنار گذاشتند، چون «روان» چیزی نیست که بتوان آن را دید یا به آزمایش گذاشت. به همین دلیل اینها بررسیهای خود را تنها به آن بخش از «رفتار» انسان که قابل مشاهده و ارزیابی است، محدود می‌کنند. حتی برخی از روان‌شناسان معاصر پیشنهاد کرده‌اند که نام این علم از «روانشناسی» به «رفتارشناسی» تغییر یابد و دلیلشان هم این است که روان‌شناسی جدید، به مطالعه و تحقیق پیرامون رفتار (و نه روان) انسان می‌پردازد.

یکی از پیامدهای گرایش به تطبیق روشهای علوم تجربی بر تحقیقات روان‌شناسی این بود که در این تحقیقات گرایشهای ماتریالیستی که همه پدیده‌های روانی را ناشی از فعالیت‌های فیزیولوژیک می‌دانند، حاکم شود. ماتریالیستها اصولاً به انسان به چشم یک حیوان می‌نگرند و در این روند آنقدر پیش رفته‌اند که حتی تحقیقاتشان را در مورد رفتار حیوان، دروازه طبیعی ورود به حوزه مطالعه و بررسی رفتار انسان می‌دانند و از این واقعیت که میان ذات و حقیقت انسان (بعد معنوی) و حیوان تفاوت اساسی وجود دارد، غافل مانده‌اند و این مسئله مهم را در تحقیقاتشان تقریباً به طور کامل به دست فراموشی سپرده‌اند.

این مسأله آن چنان باعث افزایش پژوهشهای روانشناسی شد که این علم، انواع رفتارهای سطحی و غیرمهم انسان را در بر گرفت، ولی از بررسی بسیاری از پدیده‌های رفتاری مهم انسان که شامل جنبه‌های دینی و معنوی و ارزشهای والای انسانی او می‌شود، غفلت ورزید و از تحقیق درباره‌ی مسأله‌ی عشق، در برترین شکل انسانی‌اش (بدور از جنبه‌های جنسی که اتفاقاً تحقیقات روان‌شناسان جدید اغلب همین جنبه‌ی عشق را در برمی‌گیرد) باز ماند و نتوانست تأثیر عبادت در رفتار انسان و یا مسأله‌ی درگیری روانی میان انگیزه‌های جسمی و معنوی او را بررسی کند. همچنین بحث در مورد کیفیت هماهنگ کردن شخصیت انسان از طریق ایجاد توازن بین جنبه‌های مادی و معنوی او و موضوعات دیگری را که در این کتاب به بررسی آنها خواهیم پرداخت، کنار گذاشت.

البته بعضی از روان‌شناسان معاصر این مطلب را مورد توجه قرار داده‌اند که دست روان‌شناسی جدید از بررسی و تحقیق در جنبه‌های معنوی انسان کوتاه است. مثلاً روان‌کاو معروف معاصر اریک فروم^۱، در این باره چنین می‌گوید: «روانشناسی جدید به جای این که روشهای تازه‌ای برای بررسی مشکلات مهم انسان ایجاد کند، غالباً به مسائل ناچیزی که حل آنها با روش علمی موهوم هماهنگی دارد، توجه می‌کند. بدین ترتیب باز روان‌شناسی به موضوع اصلی خود یعنی «روان» انسان، نیازمند شد. توجه و اهتمام روان‌شناسی تاکنون به مکانیسمها و عوامل سازنده‌ی واکنشها و غرایز انسان بود و به پدیده‌های اصلی روانی مانند محبت، عقل، شعور و آگاهی و ارزشها که انسان را از موجودات دیگر کاملاً متمایز می‌سازند، توجهی نمی‌کرد»^۲.

در سالهای اخیر تعداد بسیار کمی از روان‌شناسان به اهمیت بررسی جنبه‌های معنوی انسان توجه، و تلاشی را برای بررسی برخی از پدیده‌های روانی مانند «تله‌پاتی»^۳ و «توهم»^۴ آغاز کرده‌اند. اما این کوششها همچنان در آغاز راه است و هنوز به نتایج دقیقی

1 - Erich Fromm

۲ - اریک فروم: *الدین و التحليل النفسي*، ترجمه‌ی فؤاد کامل، قاهره، مکتبه‌ی غریب، ۱۹۷۷، ص ۱۱.

۳ - تله‌پاتی، همان تبادل خاطره و یا اندیشه با شخصی دیگر است که گاهی دور از انسان نیز زندگی می‌کند.

۴ - توهم، ادراک و احساس اشیاء دور و خارج از حوزه‌ی حواس انسان است.

که بتوان آن را با اطمینان به مجموعه اطلاعات دقیق بشر درباره‌ی انسان افزود، نرسیده است.

بی‌تردید ما نیاز به همت و تلاش بیشتری در زمینه‌ی بررسی میراث اسلامی خویش داریم و این کار را باید از قرآن کریم و احادیث شریف نبوی بی‌اغازیم و بعد سیر تکامل اندیشه در تحقیقات روانی را در میان فلاسفه و اندیشمندان مسلمان دنبال کنیم و از این طریق به شناخت صحیح مفاهیم روانی اسلام دست یابیم تا در تحقیقات روان‌شناسی و تکوین و پیدایش نظریات ویژه‌مان درباره‌ی شخصیت انسان راهنمایی و کمکمان کند. ما باید در این کار به نحوی پیش برویم که هم به عنوان یک تحقیق علمی، دقت کافی در آن مصروف داریم و هم حقایقی را که در قرآن درباره‌ی انسان آمده است، بخوبی بیان کنیم؛ چون حقایق قرآنی به دلیل این که از سوی خدای آفریدگار انسان، نازل شده‌اند، همه قطعی و یقینی هستند.

﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ نَزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾

«و هرگز از پیش و پس (آینده و گذشته)، این کتاب حق باطل نشود زیرا آن فرستاده‌ی خدای حکیم ستوده صفات است»^۱

مراجع

- ١ - القرآن الكريم.
- ٢ - إبراهيم دسوقي مرعى: الطفولة فى الاسلام، القاهرة: دارالاعتصام، ١٩٧٩.
- ٣ - أبو الحسن مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري: صحيح مسلم بشرح النووي. القاهرة: المطبعة المصرية و مكتبتها، (د. ت.).
- ٤ - أبو الفضل شهاب الدين السيد محمود الالوسى البغدادي: روح المعاني فى تفسير القرآن، القاهرة: المطبعة الأميرية ببولاق، ١٣٠١ هـ.
- ٥ - أبو القاسم الحسن بن محمد المفضل الراغب الاصفهاني: كتاب تفصيل النشأتين و تحصيل السعادتين، بيروت، ١٣١٩ هـ، (بدون اسم الناشر).
- ٦ - أبو حامد محمد بن محمد الغزالي: معارج القدس فى مدارج معرفة النفس، ط ٢، بيروت: دار الآفاق الجديدة، ١٩٧٥.
- ٧ - أبو حامد محمد بن محمد الغزالي: احياء علوم الدين، القاهرة: دار الشعب، (د. ت.).
- ٨ - أبو عبدالله محمد بن أحمد الأنصارى القرطبي: الجامع لأحكام القرآن. القاهرة: دار الكاتب العربى للطباعة والنشر، ١٩٦٧.
- ٩ - أبو محمد على بن أحمد بن سعيد بن حزم بن غالب: الأخلاق و السير فى مداواة النفوس. بيروت: دار الآفاق الجديدة، ١٩٧٨.
- ١٠ - أحمد محمد جمال: نحو تربية اسلامية: جدّة: تهامة، ١٩٨٠.
- ١١ - أحمد محمد فارس: المناذج الانسانية فى القرآن الكريم. بيروت: دار الفكر، (د. ت.).
- ١٢ - اريك فروم: الدين و التحليل النفسى، ترجمة فؤاد كامل. القاهرة: مكتبة غريب، ١٩٧٧.
- ١٣ - أسامة محمد الراضى: الإسلام و أمراض العصر. ندوة علم النفس و الإسلام، كلية التربية بجامعة الرياض (مطبوع على الآلة الكاتبة)، المجلد الاول، ١٩٧٨.
- ١٤ - أنور الجندى: مفاهيم العلوم الاجتماعية و النفس و الاخلاق فى ضوء الاسلام. القاهرة: دارالاعتصام، ١٩٧٧.
- ١٥ - البهى الخولى: آدم ^{عليه السلام}، فلسفة تفويم الانسان و خلافته، ط ٣. القاهرة: دارالاعتصام، ١٩٧٧.
- ١٦ - الحافظ ابو الفضل شهاب الدين احمد بن على بن محمد العسقلانى الشافعى: فتح البارى بشرح صحيح البخارى. القاهرة: مكتبة الكليات الأزهرية، ١٩٧٨.
- ١٧ - الحافظ المنذرى: مختصر صحيح مسلم. تحقيق ناصر الدين الألبانى، ط ٣، بيروت: المكتب الاسلامى، ١٩٧٧.

- ١٨ - الحافظ عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن كثير القرشي الدمشقي: تفسير القرآن العظيم. القاهرة: دار احياء الكتب العربية لعيسى البابي الحلبي و شركاه، (د. ت.)؛ وكذلك: بيروت: دارالمعرفة، ١٩٨٠.
- ١٩ - السيد سابق: فقه السنة، المجلد الاول، بيروت: دارالكتاب العربي، (د. ت.).
- ٢٠ - الكسيس كارل: الإنسان ذلك المجهول، ط ٣، ترجمه شفيق اسعد فريد. بيروت: مكتبة المعارف، ١٩٨٠.
- ٢١ - جلال الدين محمد بن احمد المحلى و جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر السيوطي: القرآن الكريم تفسير الجلالين، بيروت: دارالكتب الدينية (د. ت.).
- ٢٢ - المنتخب في تفسير القرآن الكريم: المجلس الاعلى للشؤون الاسلامية بوزارة الاوقاف بجمهورية مصر العربية، ط ٧، ١٩٧٩.
- ٢٣ - جمال ماضى أبو العزائم: القرآن و علم النفس. ندوة علم النفس و الإسلام، كلية التربية بجامعة الرياض (مطبوع على الآلة الكاتبة)، المجلد الاول، ١٩٧٨.
- ٢٤ - جوليان روتر: علم النفس الاكلينيكي، ترجمه عطيه محمود هنا، تحقيق محمد عثمان نجاتي، الكويت: دارالقلم، ١٩٧٧.
- ٢٥ - مصطفى الرافي: الاسلام و مشكلات العصر. بيروت: دارالكتاب اللبناني، ١٩٧٢.
- ٢٦ - حامد عبدالعزيز الفقي: دراسات في سيكولوجية النمو، الكويت، ١٩٧٧.
- ٢٧ - حسن محمد الشرفاوي: نحو علم نفس اسلامي، الاسكندرية: الهيئة المصرية العامة للكتاب، (د. ت.).
- ٢٨ - ديل كارنغي: دع القلق وابدأ الحياة، ترجمه عبدالمنعم الزيايدي، ط ٥، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٩٥٦.
- ٢٩ - رابرت هاربر: التحليل النفسي و العلاج النفسي، ترجمه سعد جلال. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٤.
- ٣٠ - ريجارد لازاروس: الشخصية، ترجمه سيد محمد غنيم، و مراجعة محمد عثمان نجاتي. بيروت: دارالشروق، ١٩٨١.
- ٣١ - ريجارد م. شواين: علم الأمراض النفسية و العقلية، ترجمه أحمد عبدالعزيز سلامة. القاهرة: دارالنهضة العربية، ١٩٧٩.
- ٣٢ - سارنوف ا. مونيك. هوارد ر. بوليو، اليزابت ف. لوفتانز: التعلم، ترجمه محمد عماد الدين اسماعيل، و مراجعة محمد عثمان نجاتي، بيروت: دارالشروق، ١٩٨١.
- ٣٣ - سعيد حوى: تربيتنا الروحية، ط ٢، القاهرة: مكتبة وهبة، ١٩٧٩.
- ٣٤ - زيغموند فرويد: معالم التحليل النفساني، ترجمه محمد عثمان نجاتي، ط ٤، القاهرة: دارالنهضة العربية، ١٩٦٦.
- ٣٥ - زيغموند فرويد: الذات و الغرائز، ترجمه محمد عثمان نجاتي، ط ٣. القاهرة: مكتبة النهضة العربية، ١٩٦١.
- ٣٦ - سيد قطب: التصوير الفني في القرآن، ط ٣، القاهرة: دارالمعارف، ١٩٧٥.
- ٣٧ - سيرل برت: علم النفس الديني، ترجمه سمير عبده، دمشق: دار دمشق للطباعة و النشر، (د. ت.).
- ٣٨ - شلدون كاشدان: علم نفس الشواذ، ترجمه أحمد عبدالعزيز سلامة، و مراجعه محمد عثمان نجاتي. الكويت: دارالقلم، ١٩٧٧.
- ٣٩ - عباس محمود العقاد: عبقرية عمر، بيروت: دارالكتاب العربي، ١٩٦٩.
- ٤٠ - عبدالرزاق نوفل: القرآن و العلم الحديث. بيروت: دارالكتاب العربي، ١٩٧٣.
- ٤١ - عبدالغنى عبود: الإنسان في الاسلام و الانسان المعاصر. القاهرة: دارالفكر العربي، ١٩٧٨.
- ٤٢ - عبدالفتاح جلال: من الاصول التربوية في الاسلام. سرس الليان بمصر: المركز الدولي للتعليم الوظيفي للكتاب في العالم العربي، ١٩٠٠.
- ٤٣ - عبدالوهاب حمودة: القرآن و علم النفس. القاهرة: دارالقلم، ١٩٦٢.
- ٤٤ - على الصابوني: مختصر تفسير ابن كثير، بيروت: دارالقرآن، ١٩٠٠.
- ٤٥ - على عبدالعظيم: فلسفة التربية في القرآن الكريم. القاهرة: مجتمع البحوث الاسلاميه، ١٩٧٣.
- ٤٦ - فخرالدين محمد بن عمر الرازي: كتاب النفس و الروح و شرح قواهما. تحقيق محمد صغير حسن المعصومي. من منشورات معهد الأبحاث الاسلامية بكراتشي، (د. ت.).
- ٤٧ - فؤاد البهي السيد: الأسس النفسية للنمو، ط ٤، القاهرة: دارالفكر العربي، ١٩٧٥.
- ٤٨ - محمد اسماعيل ابراهيم: القرآن و اعجازه العلمي. القاهرة: دارالكتاب العربي، ١٩٧٧.
- ٤٩ - محمد البهي: الاسلام في حياة المسلم، ط ٢، القاهرة: مكتبة وهبة، ١٩٧٣.
- ٥٠ - محمد الغزالي: الجانب العاطفي من الاسلام، بحث في الخلق و السلوك و التصوف، القاهرة: دارالكتب الحديثة، (د. ت.).
- ٥١ - محمد بن سيرين: منتخب الكلام في تفسير الأحلام، بهامش كتاب تعطير الأنام في تعبير المنام لعبد الغنى النابلسي. مصر، ١٣٤٧ هـ.
- ٥٢ - محمد جواد مغنية: فلسفة الأخلاق في الاسلام. بيروت: دارالعلم للملإين، ١٩٧٧.
- ٥٣ - محمد رشيد رضا: تفسير القرآن الحكيم الشهير بتفسير المنار. القاهرة: دارالمنار، ١٣٧٣ هـ.
- ٥٤ - محمد سعيد رمضان البوطي: منهج تربوي فريد في القرآن، مجلة الوعي الاسلامي (الكويت)، السنة السابعة، العدد ٨١، اكتوبر ١٩٧١.
- ٥٥ - محمد شديد: منهج القرآن في التربية. بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٧٩.
- ٥٦ - محمد قطب: في النفس و المجتمع، ط ٢، القاهرة: مكتبة وهبة، ١٩٦٢.
- ٥٧ - محمد قطب: الانسان بين المادية و الاسلام، ط ٣، القاهرة: عيسى البابي الحلبي و شركاه، ١٩٦٠.
- ٥٨ - محمد قطب: دراسات في النفس الانسانية. بيروت: دارالشروق، ١٩٧٩.
- ٥٩ - محمد قطب: منهج التربية الاسلامية، ط ٢، بيروت: دارالشروق، (د. ت.).
- ٦٠ - محمد عثمان نجاتي: الادراك الحسى عند ابن سينا، بحث في علم النفس عند العرب، ط ٣، بيروت: دارالشروق، ١٩٨٠.
- ٦١ - محمد عثمان نجاتي: علم النفس في حياتنا اليومية، ط ٨. الكويت: دارالقلم، ١٩٨٠.
- ٦٢ - محمد على التسخيري: التوازن في الاسلام، بيروت: الدار الاسلامية، ١٩٧٩.
- ٦٣ - محمد متولى الشعراوى: معجزة القرآن، ج ١، القاهرة: كتاب اليوم، ١٩٨٠.
- ٦٤ - محمود شلبى: حياة آدم، ط ٢، بيروت: دار الجيل، (د. ت.).
- ٦٥ - يوسف القرضاوى: الايمان و الحياة، ط ٦، القاهرة: مكتبة وهبة، ١٩٧٨.

- 1 - Adler Alfred; *Understanding Human Nature*. New York: Greenberg Publishers, Inc., 1927.
- 2 - Cannon, W. B. : *The Wisdom of the Body*. New York: Norton, 1932.
- 3 - Jung, Carl. G. : *Modern Man In Search of A Soul*. London; Routledge & Kegan Paul, Ltd., 1966.

- 4 - Lindzey, G. Hall, C. S. and Thompson, R. F. : *Psychology*. New York: Worth Publishers, Inc., 1976.
- 5 - May, Rollo; *The Meaning of Anxiety*. New York: The Ronald Press Co., 1950.
- 6 - Morris, Charles G.: *Psychology, An Introduction*. 3rd ed., Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice - Hall, Inc., 1979.

آنچه همیشه ذهن بشر را متوجه خود کرده و در طول تاریخ او را به اندیشه و تفکر واداشته است، معرفت نفس یا خودشناسی است. قرآن کریم به منظور دستیابی به خودشناسی و رشد شخصیت و ارتقای نفس انسان به مدارج کمال انسانی، مناسبترین و بهترین راهی را که بتواند زمینه خوشبختی دنیا و آخرت او را فراهم کند، به وی نشان داده است. در قرآن کریم آیات بسیاری است که فطرت وجودی انسان و حالات گوناگون روان او را یادآور شده و علل انحراف و بیماری و همچنین راههای تهذیب و تربیت و درمان روان انسان را به گونه ای گسترده، بیان کرده است. بدین سان می توان به کمک حقایق که در قرآن، درباره انسان و صفات و حالات گوناگون روانی او آمده است، بخوبی شخصیت انسانی را رشد داد و انگیزه های اصلی محرک رفتار انسان و عواملی را که در هماهنگ کردن شخصیت و تکامل و ایجاد بهداشت روانی او تأثیر بسزایی دارند، شناسایی کرد. کتاب حاضر می کوشد حقایق و مفاهیم روانشناسانه قرآن کریم را گردآوری کند تا با رهجویی از آیات قرآن که همه قطعی و یقینی هستند، بتوان به تکوین شخصیت راستین و رفتار درست انسانی، دست یافت.